

ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «Ի ԼԵՒՈՆ ՈՐԴԻ ՀԵԹՄՈՅ Ա.» ԵՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

1852ին Վենետիկում լոյս տեսաւ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի «Հայոց երգ ուսմկական» երկընդու (անգլերէն-հայերէն) երգարանը¹: ԺԹ. դարու երկրորդ կէսին ազգային արուեստը մեծ վերելք էր ապրում, եւ մի շարք հայ մտաւորականներ, ինչպէս նաեւ հոգեւորականներ, ծաւալեցին բանահաւաքչական գործունէութիւն, որի արդիւնքում գրառուեցին մեծ քանակութեամբ ժողովրդական երգերի տեքստեր, որոնց մի մասն ընդգրկուեց երգարաններում եւ հրապարակուեց: Այդպիսի անդրանիկ երգարաններից մէկն էլ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի կազմած «Հայոց երգ ուսմկան» ժողովածուն էր, որտեղ զետեղուեցին հայ երգաստեղծութեան մի շարք ուշագրաւ օրինակներ: Ժողովածուում Ալիշանն ամփոփել էր Վենետիկի, Վիեննայի, Փարիզի, Լոնտոնի մատեաններում պահուող հայ միջնադարեան ձեռագրերից անձամբ քաղած եւ ԺԹ. դարի բանաւոր աւանդոյթից վկայած շուրջ երկու տասնեակ ժողովրդական երգեր, որոնք դրուեցին ազգային եւ միջազգային լայն շրջանառութեան մէջ²: Սակայն, բացի երգարան լինելուց, Ալիշանի կազմած այդ տաղարանը մէկ այլ «առաքելութիւն» ունէր:

Նոյն 1852ի Յունուարի 18ին, Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան վարչական ժողովի որոշմամբ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը մեկնեց Լոնտոն: Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի համար նախաձեռնուած էր գնել նոր շէնք, որն ի տարբերութիւն

1 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հայոց երգ ուսմկական, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1852 (Armenian Popular songs. Translated into english. By the R. Leo M. Alishan D.D., of the Mechitaristic society, Venice, S. Lazarus, 1852):

2 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵՍԱՆ, Ս., Ղեւոնդ Ալիշանը եւ հայոց երգերն ու հաւատալիքները // «Բազմավէպ», 1-4, 2001, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 234:

գործող չէնքի³՝ աշակերտների համար ունէր աւելի բարենպաստ պայմաններ եւ ներքին կողմից ընդարձակ այգիներ: Վանքի վարչութիւնն ի օգուտ կրթական հաստատութեան, չէնքը վարձելու փոխարէն որոշեց այն դնել եւ անհրաժեշտ գումար ձեռք բերելու նպատակով կազմակերպեց Հ. Ղ. Ալիշանի ուղեւորութիւնը դէպի Մեծ Բրիտանիայի մայրաքաղաք⁴: Ալիշանի ձեռքին էր «Հայոց երգք ուսմկական» նորաթուխ ժողովածուն: Պատահական չէ, որ երգարանն ընծայագրուած էր *Լոնտոնում Կոստանդնուպոլսի հիւպատոս, «Բարձրագոյն դրան ընդհանուր խորհրդական» եւ դիւանագէտ Էդուարդ Զոհրապին* (To Edward Zohrab esq., consul general of the sublime porte).

«Ներկայացնելով քրիտանական հասարակութեանը հայկական ժողովրդական երգերի հաւաքածուի սոյն հատոր, մենք կարծում ենք, որ չենք կարող այն նուիրել մի անձնաւորութեան, որ Զեզնից աւելի արժանաւոր լինէր. Զեզ, որ մեր ազգի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն է Մեծբրիտանիայի մայրաքաղաքում: Մէկը՝ որն իր դիւանագիտական բազում հոգսերի եւ դժուարութիւնների ընթացքում հանգիստ է գտնում մշակոյթով զբաղուելով: Այն խոնարհ ականածափը, որ Դուք վայելում էք մեր միաբանութեան անդամների կողմից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ այցելում են Մեծբրիտանիա, մեզ հնարաւորութիւն ընձեռնեց հրապարակաւ ազդարարելու այդ բարեկամութիւնը, որ գոյութիւն ունի մեր միջեւ՝ այն ուժեղագոյն զգացումը, որ կապում է նոյն ազգի անդամներին օտար երկրում: Յիշեալ բարեկամութիւնն ու ականածափը, որ գոյութիւն ունի Զեր նկատմամբ, անկասկած բաժանում են նաեւ անգլիացի մտաւորականները, որոնք ուշադրութեամբ եւ սիրով ընդունում են մեր այս փոքրիկ աշխատանքը:

Լոնտոն, 22 Օգոստոսի, 1852»:

3 Խօսքը Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի մասին է, որ հաստատուել էր Ժէ. դ. կառուցուած Վենետիկի գեղեցիկ քնակելի տներից մէկում՝ Կա Պեզարոյի պալատում (Palazzo Ca'Pesaro):

4 Մուրատ-Ռափայէլեանի կտակը, որ ստեղծուել է մատրասահայ երկու խոշոր ձեռնարկատէր Ռաֆայէլ Ղարամեանի եւ նրա փեսայ՝ Սամուէլ Մուրատեանի անձնական միջոցներով, գտնուում էր Լոնտոնում եւ պետք է ծառայէր հայ կրթօջախներ ստեղծելու եւ զարգացնելու գործընթացին: Միխայիլեան միաբանների աջակցութեամբ, Խալիլայի Պատուա քաղաքում, 1836ին հիմնադրուեց առաջին հայկական դպրոցը (տե՛ս ԴԱԽԹԵԱՆ, Ռ., *Սամուէլ Մուրատեանը եւ նրա անուան վարժարանը*, «Լրաբեր», 1990, N 9, 65-73):

Այս «բանակցութիւնները» Հայր Ալիշանի ղեւանագիտական խոշոր յաղթանակներից մէկն էր, որի արդիւնքում Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի բարերարներից մէկի աջակցութեամբ յաջողուեց ստանալ 125.000 Ֆրանկ, որն էլ ապահովեց ուսումնական նոր շէնքի՝ Չէնոբիոյ (Ca' Zenobio) պալատի ձեռքբերումը⁵:

«Հայոց երգք ոամկականք» ժողովածուի նախաբանն ու ներածական խօսքը, ինչպէս նաեւ ընդգրկուած բոլոր երգերի ծանօթագրութիւններն անգլերէն էին. երկլեզու էին միայն երգերի բանաստեղծական տեքստերը՝ անգլերէն-հայերէն: «Բրիտանացի ընթերցողին» ուղղուած իր խօսքում Ալիշանը գրում է.

«Բրիտանացի ընթերցողն, ով յայտնի է իր հետաքրքրասիրութեամբ, եւ որի պրպտուն միտքը մշտապէս մղել է նրան ուսումնասիրելու Արեւելքը, իր ձեռքում բռնել է «Հայ ժողովրդական երգերի» այս փոքրիկ ժողովածուն: Անհերքելի է, որ Արեւելքի հնագոյն պետութիւններից մէկն իրենց արդարացիօրէն համարող հայերը, որոնք մի երկարատեւ ժամանակաշրջան նրբարուեստ ու ծաղկուն գրականութիւն ունեցող ժողովուրդ են եղել, պէտք է որ այսօր աւելի առատ ու բարձրաշխարհիկ արուեստ ունենային: Սակայն, պէտք է հաշուի առնել, որ այդ ժողովրդին յաճախակի պատուհասած կենսորոշ իրադարձութիւնները, բազում բարբարոս ցեղերի հետ բախումները եւ օտար տիրապետութիւնները յանգեցրել են արուեստների ու գրականութեան անկման եւ մարել Արարատի որդիների բանաստեղծական կրակը:

Յոյս ունեմք, որ այս համեստ եւ գուտ մտուշային ժողովածուն, որում ներառուած են եւրոպական լեզուով առաջին անգամ թարգմանուած ստեղծագործութիւններ, իր տեղը կը գտնի լուսաւորեալ ժողովրդի սրտում, ժողովրդի, որն առանձնակի խանդավառութեամբ է ընդունում Հին Արեւելքի ամէն մի անկիւն պատկերաւոր ներկայացնելու ցանկացած փորձ»⁶:

Ժողովրդական լեզուով շարադրուած այդ երգերի բանաստեղծական տողերը բարբառային հայերէնով են, թէեւ այդ բարբառներից շատերը բաւական մօտ են գրական կամ դասական լեզուին:

5 Տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ, Ա., *Կենսագրութիւն Հ. Ղ. Մ. Ալիշան վարդապետի*, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1902, 35:

6 Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Հայոց երգք ոամկականք*, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1852, (*Armenian popular songs*, Venice, S. Lazarus, 1852), նախաբան, (անգլերէնից թարգմանութիւնը մերն է):

Ալիշանի տաղարանում գետեղուած բոլոր օրինակները (թուով 19 երգ) ուշագրաւ են եւ ուսումնասիրութեան ու վերլուծման կարիք ունեն⁷։ Սակայն առանձնակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում «Ի Լեւոն որդի Հեթմոյ Ա.» պատմա-վիպաքնարական առաջին երգը, որի հիմքում իրական պատմական դէպքեր եւ հերոսներ են՝ Կիլիկիոյ Հեթում Ա. արքան (1215-1270) եւ նրա որդին՝ Լեւոն Գ. թագաւոր (1236-1289)։ Որքան էլ զարմանալի թուայ, բայց պատմական երգերը խիստ սակաւաթիւ են եւ հայ բազմադարեայ պատմութիւնից երգերի տեսքով մեզ գրեթէ ոչինչ էի հասել։ Այս առիթով Կոմիտասագէտ Ռոբերտ Աթաթեանը գրում է. «Բուն պատմական, լինի հին, համեմատաբար նոր կամ նորագոյն ժամանակների երգեր Կոմիտասի գրառումներում ներկայումս չեն երեւում, եթէ նկատի չունենամք այնպիսի քացառութիւններ, որպիսիք են օրինակ, «Թալանն էկա», կամ «Խնուս գեղի մէջտեղը», որ դժուար է ժանրի տիպական օրինակներ համարել»⁸։ Անուանի երաժշտագէտն իրաւացի է, քանզի պատմական երգեր չեն երեւում ոչ միայն Կոմիտասի գրառումներում, այլ առհասարակ հայ ժողովրդական երգաստեղծութեան շտեմարանում, եւ այս առումով Ալիշանի հրապարակած Լեւոն արքայի մասին երգը եզակի արժէք եւ բացառիկ նշանակութիւն ունի։

Պատմական երգի հիմնական խնդիրն ու նպատակը՝ արագ արձագանքել պատմական իրադարձութիւններին եւ դէպքերին, արտացոլել հասարակական, պատմական եւ որոշ չափով նաեւ քաղաքական յարաբերութիւնները։ Սակայն, ի տարբերութիւն վիպական եւ էպիկական երգերի՝ պատմական երգերի զգալի մասի կեանքը կարճ է. այդ հանգամանքը պայմանաւորուած է երգում դրսեւորուող իրադարձութիւնների տեւողականութեամբ եւ անցումնային բնոյթով, քանզի իւրաքանչիւր պատմական միջադէպի, կամ թէկուզ եւ խոշոր իրադարձութեան՝ յաջորդում է նոր, եւ նախորդը ակամայից կորցնում է իր արդիականութիւնը⁹։

7 Երգարանում ընդգրկուած ժողովրդական երգերը (միայն բանաստեղծական տեքստ) դասաւորուած են ըստ ժանրերի՝ պատմա-վիպաքնարական, ողբեր, հարսանեկան, անտունի եւն։

8 ԿՈՄԻՏԱՍ, *Երկերի ժողովածու* (այսուհետ՝ ԵԺ), հ. 10, խմբ.՝ Ռ. Աթաթեան, Ե., ՀՀ ԳԱԱ, 2000, էջ 18։

9 ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Մ., *Հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործութիւն*, Ե., «Ամրոց Գրուպ», 2014, 165-169։

Պատմական երգերի ճանաչողական արժեքը չափազանց մեծ է եւ դրա վառ օրինակներից մէկը Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի հրապարակած Հեթում Ա թագաւորի որդի՝ Լեւոնի մասին երգն է։ Հեթումեան տոհմի հիմնադիր՝ Կիլիկեան Հայաստանի Հեթում Ա թագաւոր ժառանգեց հայոց գահը բաւականին բարդ ժամանակաշրջանում. մի կողմից՝ չղաշնակցող ու պարբերաբար դաւաճանող խաչակիրների կոմսութիւններն ու դքսութիւնները, միւս կողմից՝ իսլամադաւան երկրները՝ Ռումի սելջուկեան, Այուբեան (էյուբեան) եգիպտա-ասորիքեան եւ Իկոնիայի սուլթանութիւնները, իսկ հեռաւոր Արեւելքից՝ թաթար-մոնղոլական սպառնալիքը։ Այս առիթով Ժ. Դարի վենետիկեան պատմիչ Մարինոյ Մանուտուր (Մանուտոյ) գրել է. «Հայկական թագաւորութիւնը բրգկտում են չորս գագան. առիւծը՝ թաթար-մոնղոլները, որոնց հայոց թագաւոր քարձր հարկեր է մուծում, ընձառիւծը՝ եգիպտական մամլուկները, որոնք թալանում են երկիրն ու ոչնչացնում բրիստոնեաներին, գայլը՝ Իկոնիայի թուրք-սելջուկները, որոնք քայքայում են տնտեսութիւնն ու պետականութիւնը եւ վիշապը՝ միջերկրական ծովահէնները, որոնք Հայաստանի բրիստոնեաներին հանգիստ չեն տալիս»¹⁰։ Հեթում Ա-ի դիւանագիտական եւ ռազմավարական տաղանդի շնորհիւ Կիլիկեան Հայաստանն առժամանակ մեծացրեց իր կշիռն ու ամրապնդեց դիրքերը։ Միջնադարեան պատմիչները Հեթում Ա-ին տուել են բազում պատուանուններ՝ «Աստուածասէր», «Քարեպաշտ», «Քրիստոսասէր», «Մեծն», «Քրիստոսապասկ» եւն։ Հեռատես, լայնախոհ, սկզբունքային, քաղաքական մեծ կորովի ու քաջութեան, դիւանագիտական ճկուն մտքի եւ խորամիտ բանականութեան շնորհիւ Կիլիկեան Հայաստանը եւ առհասարակ՝ ողջ քրիստոնէայ Արեւելքը, այդ թւում նաեւ Շրուսաղէմը, նրա գահակալութեան ժամանակահատուածում փրկուեցին իսլամական յարձակումներից¹¹։

Հեթում Ա-ի առաջնային քաղաքական նպատակն էր՝ չէզոքացնել իսլամական գործօնը տարածաշրջանում։ Թաթար-մոնղոլների ներխուժման սպառնալիքը կանխելու համար, ծանրա-

10 МИКАЕЛЯН Г., История Куликийского Армянского Государства, Е., 1952, 451 (M. Sanutus, Liber secretorum fidelium crucis, Hanoviae, 1611, 32):

11 Հեթում Ա-ի կերպարն իր «Իմաստութեան քանախ» վէպում հրաշալի կերտել է լեհ արձակագիր Յան Դոբրաչինսկին (JAN DOBRACZYNSKI, *Klucz madrosci*, 1951, Warszawa), Կիլիկեան Հայաստանի արքային ներկայացնելով որպէս համեմատելի դիւանագէտ եւ հեռատես քաղաքական գործիչ, ում դաւանանքին եւրոպացի միապետները եւ իսլամադաւան բշտամիների դէմ միայնակ բողոքին։

գոյն ճամփորդութիւն նախաձեռնելով, Հեթումն անձամբ մեկնեց մոնղոլական մայրաքաղաք Կարակորում եւ 1253ին Մանգու (Մունկէ)¹² խանի հետ խաղաղութեան եւ փոխօգնութեան դաշնագիր ստորագրեց: Հեթում թագաւոր Մանգու խանին ներկայացրեց մի քանի յօդուածից բաղկացած պայմանագիր, որի կէտերի համաձայն խանը պէտք է մկրտուէր, հոգեւորականութիւնն ազատէր հարկերից, Երուսաղէմը վերադարձնէր քրիստոնեաներին, վերջ դնէր Պաղտատի խալիֆի իշխանութեանը, հայերին վերադարձնէր մուսուլմանների կողմից բռնագրաւուած հողերը եւ այլն¹³: Մոնղոլների գինակցութեամբ Հեթում թագաւորին յաջողուեց որոշ ժամանակ սանձել Հալէպի ամիրայութեան եւ Եգիպտոսի սուլթանութիւնների ոտնձգութիւնները: Հայ-թաթարական միացեալ բանակը արշաւեց Ասորիք, գրաւեց հայոց Եդեսիան (Էդեսսա, Ուռհա) եւ Հալէպը, հասաւ մինչեւ Երուսաղէմ, որտեղ եւ Հեթում Ա.ն անցկացրեց Սուրբ Զատիկի տօնը¹⁴: Մի շարք յաղթանակներով Հեթումին յաջողուեց ամրապնդել Հայոց պետութեան միջազգային հեղինակութիւնը:

Հեթում Ա. թագաւորն ու նրա կինը՝ Ռուբինեանների տոհմից Զաբէլ թագուհին ունեցել են ինը զաւակ՝ չորս որդի (Լեւոն, Թորոս, Ռուբէն, Վասակ) եւ հինգ դուստր (Ֆիմի, Մարիա, Սիբիլ, Ռիտա, Իզաբէլ): Հեթումի որդիների ճակատագիրը ծանր է դասաւորուել. պատմութեանը յայտնի տուեալներով Վասակը մահացել է մանուկ հասակում՝ չորս տարեկանում¹⁵, արքայորդի Թորոսը¹⁶ 1266ին զոհուել է Սեւ լեռների մօտ եգիպտա-

12 Մանգու խանը (1208-1259 թթ.) Զինգիզ-խանի թոռն էր, Մոնղոլական կայսրութեան չորրորդ Մեծ տիրակալը, որի օրոք թաթար-մոնղոլական զօրքը սաստիկ ճնշեց իսլամական ուժերին եւ հասաւ մինչեւ Ադրիատիկայի ափերը: Նրա մահից յետոյ Մոնղոլական կայսրութիւնում պառակտումներ սկսուեցին, որ բացասական ազդեցութիւն ունեցաւ նաեւ Հայոց կիլիկիայի յետագայ պատմական իրադարձութիւնների զարգացման գործընթացում:

13 ГАЛСТЯН А., *Армянские источники о монголах: извлечения из рукописей XII-XIV вв.*, Изд-во Восточной литературы АН АССР, 67-70.

14 Ա.ԼԻՇԱՆ Ղ., *Միտում: Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1885, 144-338:*

15 Որոշ աղբիւրների համաձայն՝ մանուկ հասակում մահացած Հեթումի կրտսեր որդին Ռուբէնն էր (Ռուվբէն) (տե՛ս Ա.ՅԱՌԵԱՆ, Հ., *Հայոց անձնանունների քառարան*, հ. 4, Ե., Համալսարանի հրատ., 1948, 329):

16 Թորոսի որդի Մելիունը պապի՝ Հեթում թագաւորի յորդորով թողնելով արժունիքը, զօրախմբով տեղափոխուել է պապերի երկիր՝ Արցախ: Մելիունն այն «*թագաւորազն իշխանն է*», որ Ներսէս Շնորհալու մատուցներն ու մեռոնի շիշը յանձնել է Խարբերդի Խուլէ վանքի առաջնորդ Միքայէլ

կան գործերի դէմ տեղի ունեցած ճակատամարտում, իսկ աւագ որդին՝ Լեւոնը, ընկել է գերի:

Հեթումի առաջնեկ եւ ապագայ Կիլիկիոյ թագաւոր Լեւոն Գ.ը ծնունել է 1236ի Յունուարի 24ին: Լեւոնը բազմակողմանի զարգացած մարզիկ էր՝ իր քաջութեան եւ ճարպկութեան համար քսանամեայ արքայազնին շնորհուեց «ձիաւոր ասպետի» կոչում եւ հռչակուեց գահակից: 1262ին Լեւոնն ամուսնացաւ Լամբրոնի տիրոջ դուստր՝ գեղեցկուհի Աննայի հետ, որն աւելի յայտնի է Կեռան անուամբ¹⁷, եւ այդ խնամութեամբ Լամբրոնը միացաւ Հայոց թագաւորութեանը: 1266ի պատմական իրադարձութիւնները շրջադարձային եղան. Եգիպտոսի սուլթան Ջահեր Բայբարսը պահանջեց Հեթումից հրաժարուել նախկինում Հալէպին պատկանած սահմանամերձ վայրերից, որոնք մոնղոլները նուիրել էին իրենց դաշնակից հայերին, ինչպէս նաեւ խզել հայ-մոնղոլական դաշինքը՝ ընդունելով մամլուքեան Եգիպտոսի գերիշխանութիւնը: Մերժելով Բայբարսին՝ Հեթում Ա.ն քաջ գիտակցում էր, թէ ինչ նոր աղէտ էր սպասում Կիլիկեան Հայաստանին, ուստի իր բանակը յանձնելով հարազատ եղբօրը՝ Սմբատ Սպարապետին¹⁸ եւ որդիներին՝ Լեւոնին ու Թորոսին, ինքը շտապ մեկնեց Տրապիզոն, մոնղոլների Հոլլաու խանի որդուց՝ Աբաղայից օգնութիւն բերելու: 1266ի Օգոստոսի 24ին, Սեւ լեռների շրջանում Մառի կոչուող կիրճում, մամլուքների 30 հազարանոց բանակը բախուեց 15հազարանոց հայոց բանակի հետ, որն էլ պատմութեան մէջ մնաց որպէս Մառիի ճակատամարտ: Հայկական

արքեպիսկոպոսին, նա էլ իր հերթին այն քաղել է Սուրբ Գեորգ վանքում (տե՛ս Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Շնորհալի եւ պարագայ իւր*, Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1873, 455):

- 17 Պալատականներն ու ժողովուրդը հայոց թագուհուն կոչել են Կեռ-Աննա (յունարէն «kir»՝ տիրուհի), որն էլ ժամանակի ընթացքում դարձել է Կեռան (տե՛ս Ա.ՃԱՌԵԱՆ, Հ., *Հայոց անձնանունների քառաբան*, հ. 2, Ե., Պետհամալսարան, 1944, 616):
- 18 Սմբատ Սպարապետը, նոյն ինքը՝ Սմբատ Գունատարը (1208-1276) Հեթում թագաւորի աւագ եղբայրն էր: Պատմիչ, իրաւագէտ, բանաստեղծ Սմբատ Գունատարը Կիլիկեան Հայաստանի փառաբանուած զորավարներից մէկն էր, որ եղբօր թագադրուելուց յետոյ ստանձնեց սպարապետի պաշտօնը, վարելով այն կես դար շարունակ: Սմբատ Գունատարը, լինելով փայլուն օրէնսգէտ, 1265ին կազմեց իր յայտնի *Դատաստանագիրքը*՝ Կիլիկիայի հայկական պետութեան հասարակական յարաբերութիւնները կարգաւորող հայ իրաւունքի յուշարձանը (տե՛ս Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Սխռուան*, Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1885, 73):

գործերին չյաջողուեց դիմադրել իրենց կրկնակի չափով գերազանցող մամուլեքներին։ Թշնամին աւերեց եւ թալանեց երեք խոշոր քաղաքներ՝ Մամեստիան (Մասիս), Ադանան եւ Տարսոնը։ Քսան օր պաշարելուց յետոյ ընկաւ նաեւ Սիւ մայրաքաղաքը, գերեվարուեց 40 հազար բնակիչ։ Պատերազմում հերոսի մահով ընկաւ Հեթումի որդի Թորոսը։ Նրա մահն այնքան աղէտալի էր, որ վշտացրեց անգամ սուլթանին¹⁹։ «յոյժ տրտմեցաւ, բարկացաւ սպանողացն, եւ սպանողն ասացին, թէ մեք ոչ գիտացաք թէ որդի թագաւորի է։ զի զբազումս սպան ի մեզանէ, եւ զբազումս խոցեաց. ապա յետոյ մեք ջան ի վերայ եղեալ սպանաք գնա»²⁰։ Զարմանալի է, բայց Թորոս արքայորդու մարտում հերոսաբար զոհուած լինելու ողբերգական իրադարձութիւնը բանաւոր արուեստում արձագանք չգտաւ (յամենայն դէպս, մեր ձեռքի տակ եղած Լեւոնի մասին երգերի ոչ մի օրինակում այդ մասին յիշատակում չկայ)։ Բացառութեան կարգով կարելի է նշել «Օրհնեալ յանուն ահեղ մեծին» («Աւրհնեալ յանուն ահեղ մեծին անմէկու մեծ թագաւորին՝ հայրապետն որ գրէին առջեւ Լեւոն Թագաւորին՝ ի Հայոց...») անվերնագիր մի յիշատակագրութիւն՝ «Գովք ի Լեւոն արքայ եւ ի քաջն Թորոս», որտեղ բացի Լեւոնից յիշատակուած է նաեւ Հեթում Ա. որդի Թորոսը²¹։

Լեւոն արքայազնին եւ նրա հօրեղբօր՝ Սմբատ Սպարապետի որդուն՝ Վասիլ Թաթարին²² մամուլեքները գերեվարեցին Եգիպտոս, որտեղ նրանք անազատութեան մէջ մնացին շուրջ երկու տարի։ Այս պատմական ԺԴ դարի Ֆրանսիացի ժամանակագիր, պատմաբան եւ հոգեւորական Յովհաննէս Դարդելի (Jean Dardel) մի ուշադրաւ տեղեկութեան համաձայն, Եգիպտոսի սուլթան Բէյբարս Ա. Ալ-Բուռդուկտարի (ձեռագրում յիշատակուած է Ֆըն-

19 Ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, ազնուագարմիկ իշխաններին եւ արքայորդիներին ձգտում էին ոչ թէ սպանել, այլ գերի վերցնել յետագայ բանակցութիւններն աւելի արդիւնաւէտ դարձնելու նպատակով։

20 ՏԱՇԵԱՆ, Հ. Յ., *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, Վիեննա 1895, 333։

21 *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, Խատ. Բ, 1924, Ս. Ղազար Վենետիկ, (Թուղթ 250 ա), 918։

22 Վասիլ (Վասակ) Թաթարը Սմբատ Գունդստարի որդին էր թաթար կնոջից. սպարապետին այդ կնոջը նուիրել էր թաթարաց խանը Սմբատի Թաթարստան գնացած ժամանակ։ Վասիլ Թաթարը գերութիւնից ազատուեց Լեւոնի հետ միասին 1268-ին, երկու տարի անց մահացաւ (տե՛ս Ա.Լ.ԻՇԱՆ Ղ., *Սրառան*, 72)։

գուխտար) սիրելի ստրուկ Սունդուր Ասկարը, թաթար-մոնղոլների խանի մօտ գերուլթեան էր. նրան գերուլթիւնից ազատում է Ալինախ անունով մի քաջագուն, սուլթանի ստրուկին բերում Եգիպտոս եւ փոխանակում Լեւոնի հետ: Հեթումի որդի Լեւոնի ազատման մասին Սուլթանի հրամանը մնաց գաղտնի. գիշերով, բերդի բանտախցից Լեւոնին պարանով ցած կախելով յանձնեցին մի արաբ ուղտապանի, որն էլ 8 օրից նրան հասցրեց Կիլիկիա²³: Հնարաւոր է, որ նման պատմական միջադէպ եւ տեղի է ունեցել, սակայն իրականում, Լեւոնի ազատումը ծանր երկամեայ բանակցութիւնների արդիւնք էր, որի համաձայն Հեթում Ա.-ն մամլուքներին զիջեց սահմանային հաղորդակցութեան կարեւոր ուղիները՝ Դարպսակ, Կապան եւ Պեհեսնի (Բեսնի) քաղաքները, որոնք Կիլիկեան Հայաստանը մի կողմից կապում էին Անտիոքի, իսկ միւս կողմից՝ մոնղոլական Պարսկաստանի հետ²⁴: Միանգամայն հասկանալի է, թէ ինչ ազդեցութիւն է ունեցել ժողովրդի վրայ միակ թագաժառանգի երկամեայ գերուլթիւնը: Պատմական այդ աղէտալի իրադարձութիւնը չէր կարող հասարակ մարդկանց սրտերում արձագանք չունենալ եւ ժողովրդի հարուստ բանաւոր աւանդոյթում արտացոլում չգտնել: Լեւոնի գերուլթեան վրայ ժողովուրդը հիւսել է տաղեր, որից մէկն է Ս. Ղազարում պահուող մատենագիր մատեանից քաղել է Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը եւ գետեղել իր «Հայոց երգք ուսմկականք» ժողովածուում:

Ի ԼԵԻՈՆ ՈՐԴԻ ՀԵԹՄՈՅ Ա.

Աւաղ ըզլէոնն ասեմ

Որ տանկաց դուռն ընկել գերի:

Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս.

Սուրբ Խաչն օգնական Լէոնիս ու ամենուս:

Սուլդանն ի մօյտան ելել

Իր ոսկի գունտն կու խաղայ:

Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս.

Սուրբ Խաչն օգնական Լէոնիս ու ամենուս:

Խաղաց ի Լէոնն երես.

23 ԴԱՐԴԵԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, Ժամանակագրութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, 16-23:

24 ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ Գ., Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութիւն, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2007:

«Ա՛ն, խաղա՛ ու տուր տատայիդ»:
 Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս.
 Սուրբ Խաչն օգնական Լեռնիս ու ամենուս:
 «Լե՛ռն, դու տանիկ լինիս,
 Ես ու իմ տատաս քեզ գերի»:
 Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս.
 Սուրբ Խաչն օգնական Լեռնիս ու ամենուս:
 Լեռնն ի բերդինն նստել
 Դաստռակն աջից ու կուլար.
 «Քերվան, որ ի Սիս կերթաս,
 Դուն խապար տանիս պապայիս»:
 Ոնց որ պապան ալ զանց լսեց
 Շատ հեծել քաշեց երամով.
 Էկաւ ի սուղանն էլաւ,
 Շակ գետեր եհան արքնեց:
 Էառ գիր Լեռնն որդին
 Ու հասաւ սրտին մուրատին:
 Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս.
 Սուրբ Խաչն օգնական Լեռնիս ու ամենուս:²⁵

Ալիշանի լոյս ընծայած Լեռնի մասին այս երգը յետագայում շարունակաբար ընդգրկուեց յայտնի երգարաններում²⁶: Տարիներ անց, Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանը «Հայ աշուղներ» ժողովածուի առաջին պրակում հրատարակեց Լեռնի մասին երգի մէկ այլ տարբերակ, որ Հայր Ղ. Ալիշանի օրինակի համեմատ՝ խիստ կարճ էր²⁷: Տ. Պալեանի հրապարակած այդ երգը բաղկացած է ընդամենը երկու տնից, որտեղ բացակայում են կրկնակները: Աստուր Մնացականեանն այս առիթով գրում է. «Դա հիմք է տալիս պնդելու, որ երգի մէջ պահպանուած կրկնակը ներմուծուած է յետագայում եւ կապ չունի բուն երգի հետ»²⁸: Անուանի բանասէրի այդ կարծիքը վիճելի է, քանզի Տ. Պալեանի օրինակում կրկնակ-երկտողի բացակայութիւնը պարզապէս վկայում

25 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Հայոց երգք ոսմկականէ*, Վենետիկ, Ս. Ղազար 1852, 5-6:

26 ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹՈՒՊԱ, *Ազգային երգարան*, Ս. Պետերբուրգ 1856, 35-36: *Գրնար հայկական*, իմր.՝ Մ. Միսնասրեանց, Ս. Պետերբուրգ 1868, 130-131:

27 ՊԱԼԵԱՆ, Տ. ԵՊՍ. *Հայ աշուղներ, ժողովրդական հայ երգիչներ, տաղասացք*, Կ. Ա., Զմիւռնիա 1911, 16:

28 ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ, Ա., *Հայկական միջնադարեան ժողովրդական երգեր*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1956, 543:

է տուեալ օրինակի թերի լինելու եւ ոչ հնաբոյր լինելու մասին: Յայտնի է, որ ժողովրդական երգերի եւ խաղիկների առաւել կայուն մասը կազմում են հէնց կրկնակները, կամ ինչպէս ասում են՝ հիմնատող-կրկնակները, որոնք ժողովրդական երգաստեղծութեան մէջ ձեւակառուցողական կարեւորագոյն նշանակութիւն ունեն: Դրա վառ օրինակ կարող է հանդիսանալ վիպա-քնարական «Կարոս խաչ»-ը, որի առաջին պատումները հանդիպում են Ա. Սեդրակեանի²⁹, Գ. Շերենցի³⁰, Գ. Յովսէփեանի³¹, Մ. Աբեղեանի³² կազմած ժողովածուներում, իսկ երգային տարբերակները Կոմիտասի³³, Ս. Մելիքեանի³⁴, Ա. Քոչարեանի³⁵ եւ Ա. Փահլեւանեանի³⁶ ձայնագրութիւններում: Մէկ դարից աւել՝ ԺԹ. դարի 70ականներից մինչեւ Ի. դարի 90ականները, բանահաւաքները գրառել են «Կարոս խաչ» «կրօնա-առասպելական ձեւաւորում ստացած»³⁷ վիպական այդ նշանաւոր երգի շուրջ 20 պատում եւ գրեթէ բոլոր օրինակներում առկայ է «Ծառայ կեղնիմ Կարոս խաչին» հիմնատող-կրկնակը: Նոյնը կարելի է ասել պատմա-դէպագանական «Մոկաց Միրգա»յի տարբերակների³⁸ մասին, որի ամէն

29 ՍԵՂԻՍԱԿԵԱՆ, Ա., *Քնար մշտնոց եւ վանեցոց*, Էջմիածին 1874, 9-12:

30 ՇԵՐԵՆՑ Գ., *Վանայ սագ*, մաս Ա., Թիֆլիս 1885, 73-74:

31 ՅՈՎԱՆԵՍԿԵԱՆ, Գ. վրդ., *Փշրամբներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից*, Թիֆլիս 1892, 12-16:

32 ՏԵՍԱ ՀԱԳԻՐ ՈՒ ՄԻ ԽԱՊ. *Ժողովրդական երգարան*, հ. 2, Խմբագրեցին Կոմիտաս վարդապետ եւ Մանուկ Աբեղեան, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի 1905, N 50, 87-97:

33 ԿՈՄԻՏԱՍ, *Երկերի ժողովածու* (այսուհետ՝ ԵԺ), հ. 10, Խմբ.՝ Ռ. Աթայեան, ՀՀ ԳԱԱ, N 95, 82-83:

34 ՄԵԼԻՔԵԱՆ ՍՊ., *Հայ ժողովրդական երգեր ու պարեր*, Խմբ.՝ Մ. Աղայեան, հ. 1, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1949, N 208, 208:

35 ՔՈՉԱՐԵԱՆ Ա., *Հայ վիպական երգեր* // Հայ աւանդական երաժշտութիւն (Մատենաշար), Պրակ VII, Ե., ՀՀ ԳԱԱ, «Ամրոց Գրուպ», 2010, NN 35, 36, 37, էջ 105-116:

36 ՓԱՀԼԵԱՆԵԱՆ Ա., «Կարոս խաչ» վիպական ամփ նորայայտ պատումները, Ե., «Ամրոց Գրուպ», 2004, 71 էջ:

37 Զեւակերպումը Ռոբերտ Աթայեանինն է (տե՛ս ԿՈՄԻՏԱՍ, ԵԺ, հ. 10, 180):

38 ՏԵՍԱ ՅՈՎԱՆԵՍԿԵԱՆ, Գ., *Փշրամբներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից*, Թիֆլիս 1892, 19-20:

ՀԱՅԿՈՒՆԻ, Ս., *Ժողովրդական երգ, առած, ասած* (Էմիենան ազգագրական ժողովածու, հ. 6, Մոսկուա-Վաղարշապատ 1904, 40-41):
ԱՃԵՄԵԱՆ, Հ., *Ծաղկաբաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահիւսութիւնից*, Էջմիածին 1917:

տունն աւարտուում է «Հագա՛ր փստս Մոկաց Միրգէն», կամ «Բեմուրադ կեներ կոյոտ Փաշեն» տողով, որն էլ հիմնատող-կրկնակի դերակատարում ունի: «Կարոս խաչ»ի եւ «Մոկաց Միրգա»յի հետ մեր զուգահեռները պատահական չեն, քանզի Լեւոն Թազաւորի մասին երգն այդ նոյն ժանրային տեսակաւորման մէջ է՝ պատմա-վիպա-քնարական շարքում, որտեղ առկայ է նաեւ վշտի դրոսեւորումը: Ինչպէս կարելի է նկատել, Հայր Ալիշանի գրառած «Ի Լեւոն որդի Հեթմոյ Ա.» երգը նմանատիպ սկզբունքով է կառուցւում, որտեղ իւրաքանչիւր տունն աւարտուում է նշուած հիմնատող-երկտողով:

Լեւոն Թազաւորին նուիրուած մէկ այլ ուշագրաւ օրինակ, որտեղ առկայ է հիմնատող-կրկնակը, հրապարակեց ինքը՝ Աս. Մնացականեանը: Սկզբնաղբիւր է հանդիսացել Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագիր երգարանը, կազմած Խաչ-ռուզի³⁹ ձեռքով (Ձեռագիր N 7709, Թերթ՝ 93բ-94ա, 1608), որտեղ խիստ վնասուած վիճակում մեզ է հասել «Աւա՛խ, ըզլէնն ասեմ» երգի եղած օրինակներից առաւել ամբողջական տարբերակը⁴⁰: Ի տարբերութիւն Ղ. Ալիշանի օրինակի, որտեղ կրկնուող հիմնատողը երկտող է՝

«Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ կոյս.

Սուրբ խաչն օգնական Լեւոնիս ու ամենուս»:

Ապա Ա. Մնացականեանի հրապարակած տարբերակում իւրաքանչիւր տունն աւարտուում է եռատող-կրկնակով.

«Իմ լոյս, ու սուրբ կոյս,

Սուրբ խաչն օգնական կենայ

Լեւոնիս, ամէ՛ն, տէր Յիսուս»:

Հագար ու մի խաղ. Ժողովրդական երգարան, հ. 1, Խմբ.՝ Կոմիտաս Վարդապետ եւ Մ. Արեղեան, Վաղարշապատ 1904, N 50, 62-66:

ԿՈՄԻՏԱՍ, ԵԺ, հ. 10, NN 118-119, էջ 92-93:

39 Խաչատուր երեց Կաֆայեցի՝ աշխարհական անունը Խաչգոռուզ, ծնւ. Կաֆայում (Ղրիմ) 1592-ին: Կաֆան հայ գրչութեան կարեւոր օջախներից մէկն է եղել, որն աչքի է ընկել իր տաղերգուներով: Խաչատուր Կաֆայեցու կազմած այդ տաղարանը (Ձեռագիր N 7709) բաղկացած է 245 ձեռագիր էջերից, որտեղ տեղ են գտել միջնադարեան խիստ արժեքաւոր երգեր (տե՛ս ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., *Խաչատուր երեց Կաֆայեցու տարեգրութիւնը*, «Էջմիածին», 1944, N 1, 39-51):

40 ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ, Ա., *Հայկական միջնադարեան ժողովրդական երգեր*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1956, 228-230:

Լեւոնի մասին երգը յօրինուել է հէնց նրա գերութեան ժամանակահատուածում եւ ոչ դրանից յետոյ, քանզի տեքստում առկայ է արքայազնի կարգավիճակի անորոշութիւնը, որտեղ հօր՝ Հեթում թագաւորի միակ յոյսը Սուրբ Խաչին ապաւինելն ու աղօթքն է: 1608ի Ձեռագիրը մատեանում զետեղուած եւ Ա.Մնացականեանի կողմից հրատարակուած Լեւոն թագաւորի մասին երգը ուշագրաւ օրինակ է, որն ուսումնասիրելիս կարելի է զուգահեռներ անցկացնել վերը նշուած Ալիշանի օրինակի հետ, ապա համեմատական վերլուծութեան սկզբունքով մատնանշել այն տիպաբանական առանձնայատկութիւններն ու օրինաչափութիւնները, որոնք առկայ են երկու երգային օրինակում: Ինչպէս Հ. Ղ. Ալիշանի, այնպէս էլ Ա. Մնացականեանի հրապարակած տարբերակներում հետաքրքրական են «Սուլթան ի մետան ելեր, Իր ոսկէ գունտն կը խաղայ» տողերը, որտեղ յիշատակում է ոսկի գունդ խաղալիք-մրցանակները: Այդ նոյն տաղարանում (Ձեռագիր N 7709, թերթ 94ա-94բ) մէկ այլ ուշագրաւ երգ է զետեղուած, որտեղ հանդիպում ենք նմանատիպ տողերի.

Թէ սուլթան ի մօտան,
Թէ սուլթան ի մօտան այլ ելեր,
Իմ պարոն Ակնարկիոս,
Գունդըն կու խաղայ:⁴¹

Այդպիսի մետաղեայ խնձոր-խաղալիքների, կամ՝ ոսկեգնդերի մրցութիւններ նկարագրուած են «Սասնայ Ծռեր» հպտսում: Գնդախաղերի պատկերազարդումներ կարելի է տեսնել հայկական մատենագիր մատեանների խորաններում⁴², ինչպէս նաեւ եգիպտական հին քանդակապատկերներում, որտեղ նկատելի է գնդախաղի ծիսական հանդէսային բնոյթը⁴³: Երգում պահանջուել են ուշագրաւ մանրամասնութիւններ, որոնք կարող ենք բնորոշուել որպէս «կայուն միջադէպեր». երեք օրինակներում առկայ է բերդի վրայ Լեւոնի նստելու տեսարանը եւ աչքերի արտասուքը թաշկինակով սրբելը.

Լեռնն ի բերդին ցտել
Դաստառակն աջից ու կուլար:

41 ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ, Ա., Հայկական զարդարուեստ, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1955, 500:

42 Մ. Մաշտոցի ան. Մատենադարան, Ձեռագիր N 4827, Թերթ 81ա:

43 ОППЕЛЬ КАРЛ, Чудеса древней страны пирамид, С.Петербург 1897, 179-180.

Տեքստերում պահպանուած թաշկինակի դաստառակ⁴⁴ ձեւը մեզ յուշում է միջնադարեան Հայաստանում տարածուած բառամթերքի մասին, ինչպէս նաեւ Յիսուսի դէմքով հռչակաւոր Անձեռակերտ Դաստառակի, որ քրիստոնեայ աշխարհի գլխաւոր սրբութիւններից մէկն է⁴⁵։ Լեւոնի մասին երգերի տեքստերում կայուն միջադէպ է նաեւ սուլթանի առաջարկը, որ դաւանանքը փոխելու դէպքում նա Լեւոնին կը դարձնի թագաւոր։

-Լէոն, դու տաճիկ լինես,
Զքեզ անեմ տանկաց թագաւոր։

Լեւոնի մասին երգերը հասել են մեզ ձեռագիր աղբիւրներից եւ դասուում են հայրէնների շարքին, որ շատ սիրուած եւ տարածուած է եղել Կիլիկեան Հայաստանի միջնադարեան գուսանական քաղաքային արուեստում։ Ձեւի, ոճի եւ բովանդակութեան առումներով Կիլիկիայի երաժշտական մշակոյթն առաւել մօտ է ժողովրդական վիպա-քնարական երգարուեստին⁴⁶։ Գուսանական եւ քաղաքային-ժողովրդական հարուստ երաժշտական մշակութային աւանդոյթների, ինչպէս նաեւ երաժշտական գործիքների տեսակների մասին յիշատակումներ կատարել են հայ միջնադարի երեւելի այրերը՝ Անանուն Արծրունին, Ներսէս Շնորհալին, Յովհաննէս Երզնկացին (Պլուզը), Յակոբ Ղրիմեցին, Թովմա Մեծոփեցին, Առաքել Սիւնեցին եւ այլք⁴⁷։ Ինչպէս կենտրոնական Հայաստանում, այնպէս էլ Կիլիկիայում, գուսանները հաւասարապէս ծառայում էին թագաւորներին, իշխաններին, վաճառականներին, արհեստաւորներին։ Նրանց քաջ ծանօթ էր հասարակութեան բոլոր խաւերի կենցաղը, ճաշակը, ձգտումներն ու ցանկութիւնները, ուստի եւ երաժշտական նախասիրութիւններին

44 Դաստառակ՝ փոխառնուած է հին պարսկերէնից, մի քանի իմաստ ունի՝ «անձեռոց, ձեռքի սրբիչ, վարչամակ, մաքուր կտաւ» (տե՛ս ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ., Հայերէն արմատական բառարան, Գի հրատ., 1971, 627)։

45 Հայոց Արգար թագաւորին ուղղուած նամակում Տիրոջ Որդին դաստառակի վրայ թողել էր իր դիմանկարը, եւ այդ սրբապատկերը մէկ հազարամակ շարումակ պահուել է Հայոց Եղեւթայում (տե՛ս ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ., գլ. Ժ., ԻԹ., ԼԱ., ԼԳ.)։

46 ТАГМИЗЯН Н., Музыка в Армянской Киликии // «Традиции и современность»: Вопросы армянской музыки, Книга 2, изд. НАН РА, Е. 1996, 20.

47 ԹԱՃՄԻՋԵԱՆ Ն., Քննական տեսութիւն հայոց հին եւ միջնադարեան երաժշտութեան պատմութեան, // «Լրարեր Հասարակական Գիտութիւնների», Ե. 1971, N 5, 29-44։

համապատասխան՝ յօրինուում եւ կատարուում էին սիրային, պատմական, ծիսական, վիպական եւ այլ տեսակի երգեր: ԺԲ. դ. հայ ժամանակագիր Մատթէոս Ուռհայեցին իր յայտնի աշխատութեան մէջ նշում է, որ անգամ զինուորները, ռազմական արուեստից առաւել՝ սիրել են գուսանների նուագն ու երգը. «... ատեցին զարուեստ պատերազմի... սիրեցին զբարբուտ (քնար – Մ. Տ.) եւ գերգրս գուսանաց»⁴⁸: Նոյնը՝ հայ իշխանների եւ հոգեւորականների վերաբերեալ գրում էր նաեւ Հեթում Ա. Թագաւորի եղբայր՝ Սմբատ Սպարապետը⁴⁹: Կիլիկիայի զարգացած գուսանական արուեստը սերտ առնչութիւններ է ունեցել ինչպէս արեւելեան՝ իրանական, այնպէս էլ հայկական երաժշտական արուեստի հետ. մայր Հայաստանից Կիլիկիա են եկել գուսանական խմբեր եւ ուշագրաւ ծրագրերով հանդէս եկել⁵⁰: Կիլիկեան Հայաստանի գուսանները խաչակիր-ասպետների միջոցով առնչութիւններ են ունեցել նաեւ Փրանսիական ժողովրդա-պրոֆեսիոնալ երաժշտական արուեստի՝ մասնաւորապէս Պրովանսի տրուբադուրների երգարուեստի հետ⁵¹: Ցաւօք, այդ հարուստ երաժշտական մշակոյթից մեզ գրեթէ ոչինչ չի հասել՝ հատ ու կենտ օրինակներ, որոնցից մէկն էլ Լեւոն Թագաւորի մասին երգն է: Մանուկ Աբեղեանը գրում է, որ արդէն Ժ. դարում եղել են յանգաւոր յօրինուած եւ ռիթմիկ չափերով աշխարհիկ երկատող տներով երգեր, որոնք առանձնապէս զարգացրել են ԺԱ.-ԺԲ. դարերում: Այդ երկատող տներով երգերը «քանցքել են ոչ թէ եկեղեցական երգիչները, այլ սիրու երգիչները եւ նոյնիսկ քանաստեղծ լալկան կանայք, այն էլ հակառակ եկեղեցու թշնամական վերաբերմունքի»⁵²: Հէնց այդպիսի երկատող տներով է կառուցուած Լեւոնի մասին մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր երեք օրինակները, որտեղ նշմարուում է մէկ օրինաչափութիւն՝ 15 վանկանի երկատող հայրէնը, ուր առաջին տողը պարտադիր 7 վանկանի է, իսկ երկրորդը՝

48 ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, *Ժամանակագրութիւն*, Թարգմ., ներած., եւ ծանօթագր.՝ Հ. Բարթիկեան, Ե. 1973, «Հայաստան», 53 (Վաղարշապատ 1898):

49 ՄՐԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, *Տարեգիրք*, Վեներտիկ 1956, 33:

50 Այդպիսի ելոյթներից մէկին ակամատես է եղել ֆրանսիացի ֆանապարհորդ եւ պատմիչ Ժան Սիր դե-Ժուամվիլը (տե՛ս. ՏԻՐԱՅՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, *Ֆրիկ. Դիւան*, Նիւ-Եօրք 1952, 223 (JEAN DE SIR JOINVILLE, *Histoire de Saint Louis*, Paris 1874, 286-288):

51 Տե՛ս վերը նշ. աշխ.՝ *Ֆրիկ. Դիւան*, 224:

52 ԱՐԵՂԵԱՆԻ Մ., *Հին գուսանական ժողովրդական երգեր*, Երկեր, հ. Բ., Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, 181:

8 վանկանի: Հայրէնների ներքին բաժանումը հետեւեալն է՝ 7 վանկանի (2+3+2) եւ 8 վանկանի (3+2+3), շեշտադրուող 5րդ, 7րդ, 10րդ եւ 15րդ վանկերով:

Սուլթա՛ն / ի մետա՛ն / ելե՛լ, (7)

Իր ոսկի՛ / գումտը՛ն / կու խաղա՛յ: (8)

-Լէո՛ն, / դու տաճի՛կ / լինե՛ս, (7)

Զֆեզ անե՛մ / տանկա՛ց / թագաւո՛ր: (8)

Խաղա՛ց / ի Լէո՛ն / երե՛տ. (7)

«Ա՛ն, խաղա՛ / ու տո՛ւր / տատայի՛դ»: (8)

Այս ոտանաւորի հնագոյն գործածութիւնը կարելի է գրտնել Գրիգոր Նարեկացու, իսկ աւելի ուշ՝ Յրիկի, Մկրտիչ Նաղաշի, Գրիգոր Աղթամարցու բանաստեղծութիւններում: Վկայութիւնների համաձայն՝ հէնց այս ոտանաւորի ձեւն են օգտագործել հին գուսաններն ու ողբասաց կանայք: 15 վանկանի հայրէններով են շարադրուած Ակնայ երգերի զգալի մասը, իսկ ձեռագիր մատեաններում այս հափով յօրինուած ոտանաւորները կըրում են «հայրենի կարգ» վերնագիրը⁵³:

Զարմանալի է, որ Լեւոն Թագաւորի մասին երգերի ներկայացուած օրինակներում երկտող հայրէններով շարադրուող բովանդակային եւ վանկաչափական այսքան հաստատուն կառուցուածքի (7+8) պարագայում անկայուն են հիմնատող-կրկնակները, եւ սա այն դէպքում, որ հիմնատող-կրկնակները, որպէս կանոն, երգի առաւել կայուն մասն են կազմում:

Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս. (7)

Սուրբ Խաչն օգնական Լէոնիս ու ամէնուս: (12)

(Ալիշանի օրինակ)

Իմ լոյս, ու սուրբ կոյս, (5)

Սուրբ Խաչն օգնական կեմայ (7)

Լէոնիս, ամէ՛ն, տէր Յիսուս: (8)

(Ա. Մնացականեանի օրինակ)

Դժուար է ասել, թէ այդ երեւոյթն ինչի հետեւանք է՝ պատճառներից մէկը կարող էր հանդիսանալ մեղեդու աղաւաղումը, որի արդիւնքում վանկերի քանակը հնարաւոր էր աւելանար կամ պակասէր, յարմարեցուելով փոփոխուած մեղեդուն: Ցա-

53 ԱՐԵՂԵԱՆ, Մ., Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն, Երկեր, Խ. Ե., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1971, 226-229:

ւօք, մենք ոչ մի պատկերացում չունենք այս երգի մեղեդու մասին եւ միայն երջանիկ պատահականութեամբ է հնարաւոր, որ օրերից մի օր այն յայտնուի⁵⁴: Անուանի բանազէտ Ալվարդ Ղազիյեանն իր «Հայ ժողովրդական ռազմի եւ զինուորի երգեր» ուսումնասիրութեան մէջ յիշատակում է չէրքէզաւայերից գրի առած մի ժողովրդական երգ⁵⁵, որ չէրքէզերէնից թարգմանուել է գերմաներէն, պահպանելով երգի հայերէն վերնագիրը՝ «Leon takor»⁵⁶: Անհրաժեշտ է նշել, որ ԼԵՌՈՆ թագաւորի երգի ռուսերէն թարգմանութիւնը, մանրամասն ծանօթագրութեամբ, իր յայտնի աշխատութիւնում ընդգրկեց նաեւ Վալերի Բրիւսովը⁵⁷:

ԼԵՌՈՆԻ գերութեան եւ նրա կնոջ Կեռան-Աննայի մասին, մի ուշագրաւ վկայութիւն է պահպանուած Ձեռագիր N 4965, որ ընդօրինակուած է Կիլիկիայում Կոստանդին Բարձրաբերդցի կաթողիկոսի պատուէրով կատարուած ձեռագրից: Գրչի յիշատակարանում նշուած է. «Ստացողի սորա տեառն Կոստանդեայ դպրապետի հայոց ողորմեսցի տէր Յիսուս եւ ծնողաց իւրոց, ամէն, եւ գրչիս: Ո՛վ մանկունմ ևոր սիովնի, յիշեցեմ գարբայորդին ըզլեւոն գմատնեալն ի ձեռս անօրինաց, զի շնորհեսցէ զնա մեզ վերըստին, զի որք եւ անտեսուչ ո՛չ մնացուի, եւ գամուսինն իւր գրարեպաշտ տիկինն զկեռան եւ գդեռարոյս որդեակ իւր զԿոստանդին, զոր տէր Յիսուս կարողացուցէ եւ յաղթողս արասցէ ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի եւ պարագայց ամօք շնորհեսցէ ի պարծանս եկեղեցւոյ, զի խաղաղութեամբ վարեսցուի զկեանս մեր...»⁵⁸:

54 Հին երգարաններում հրատարակուել են միայն այդ երգի բանաստեղծական տարբերակները եւ ոչ մեղեդին: ԼԵՌՈՆ արքայի երգի մեղեդու պահպանուած լինելու վերաբերեալ մեր հարցումը վեներտիկեան Միխայիլեանների միաբանութեան արխիւ դրական պատասխան չունեցաւ: Անկասկած, այդ խիստ արժեքաւոր երգի մեղեդին մեզանից առաջ էլ որոնողներ եղել են, սակայն ներկայ դրութեամբ ԼԵՌՈՆ թագաւորի մասին երգի մեղեդային որեւէ տարբերակ մեզ յայտնի չէ:

55 АРАКЕЛЯН, Г., *Некоторые вопросы истории переселения армян на Северо-западный Кавказ и становление черкезогаев. Кавказ и Византия*, выпуск 3, Е., 1982, с. 35-36:

56 ՂԱԶԻՅԵԱՆ, Ա., *Հայ ժողովրդական ռազմի եւ զինուորի երգեր*, Ե., ՀՄՍՀ ԳԱ, 1989, 270:

57 *Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней в переводе русских поэтов*. Редакция, вступительный очерк и примечания В. Брюсова, Е. 1966, 122.

58 Մ. Մաշտոցի ան. Մատենադարան, Ձեռագիր N 4865, Բերք 159ր, Ժամանակ ԺԳ. դ., հաւանաբար 1266:

Հեթում թագաւորի բանակցութիւնների ու տարածքային գիջումների շնորհիւ 1268ին, 22 ամսուայ գերութիւնից յետոյ, Լեւոն արքայորդին վերադարձաւ հայրենի Կիլիկիայի Սիս մայրաքաղաք: Այդ տարիները ծանր ժամանակաշրջան էր Կիլիկեան Հայաստանի համար. 1267ի ապրիլին կեանքից հեռացաւ Կոստանդին Բարձրաբերդցի կաթողիկոսը եւ նոր հայրապետի ընտրութիւնը շուրջ մէկ տարի ձգձգուեց: Միայն 1268ի պայմանագրի կնքումից եւ Լեւոն արքայորդու վերադարձից յետոյ գումարուեց եկեղեցական ժողով եւ հայոց հոգեւոր առաջնորդ ընտրուեց Յակոբ Կլայեցին ով եւ կատարեց Լեւոն թագաւորի օժման արարողութիւնը: Լեւոն արքայի գահակալութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 1269ին, Սսի Սուրբ Սոփիա եկեղեցում⁵⁹: Ժամանակակից մի յիշատակարան այսպէս է նկարագրել այդ իրադարձութիւնը. «...ի մեծ եկեղեցին Ս. Սոփի, եւ եղև ժողով մեծ յամենայն ազգաց՝ վերադիտողան Հայոց Տեառն Յակոբայ եւ քազում եւ պիսկոպոսաւ եւ վարդապետաւ. եւ քազումք ի Յունաց Պատրիարքաց եւ յաւորոց եւ Ֆռանգաց, եւ յիշխանաց մեծամեծաց ի Հայոց, եւ ի Հռոմոց»⁶⁰: Արարողակարգին ներկայ երեւելի այրերից մէկը եպիսկոպոս Ստեփանոս Օրբելեանն էր, որ 1268ին ուղեւորուելով Կիլիկիա՝ պէտք է ձեռնադրուէր Սիւնեաց երկու Աթոռների՝ Տաթեւի եւ Ամարու Նորավանքի ընդհանուր մետրապոլիտ⁶¹: Երեք ամիս ապրելով արքունիքում եւ արքայական ընտանիքի կողմից մեծ պատիւների արժանանալով՝ Ստեփանոս Օրբելեանը խոր ակնածանք է ունեցել Հեթում Ա. եւ Լեւոն Գ. թագաւորների հանդէպ: Սսում նրա «երկարաժամկէտ» հիւրընկալութիւնը պայմանաւորուած էր հոգեւոր առաջնորդի ընտրութիւններով⁶²: Յետագայում, պատմելով Լեւոն թագաւորի Տաթեւի վանքին միաբան դառնալու եւ թանկագին ընծաներ ուղարկելու մասին՝ պատմագիրը մէջբերում է 1282ին Լեւոնի գրած մի ոտանաւոր՝ շեշտելով՝ «գրէ իւրով ձեռամբ յիշատակ իմեան», տասնհինգ վանկանի (7+8) հայրենի չափով:

59 Սսի սուրբ Սոփիա եկեղեցին 1262ին կառուցել է Լեւոն Գ.-ի հայրը՝ Հեթում քազաւոր:

60 Թորոս Աղբար, մաս Բ., գրեց Գ. Վ. Սրուանձոտեանց, Կ. Պոլիս 1884, 383:

61 ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՍԻՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Տանն Սիսական, Ի լոյս ընծայեց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 350-351:

62 Ստեփաննոս Օրբելեանի օժման արարողութիւնը նոյնպէս կատարել է նորընտիր հայրապետ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Յակոբ Կլայեցին:

Մարդիկ որ հոգւոյ աչօք
 Յանվախեան կեանքս հայեցան.
 Մինչդեռ ի մարմնի էին,
 Փրկութեան հոգւոյն ջանացան.
 Յաղագս որոյ ես, Լեւոն,
 Թագաւոր ազգիս Հայկազեան.
 Յայս աստուածընկալ սուրբ ուխտ
 Խնդրեցի լինել միաբան....⁶³

Գահը որդուն փոխանցելուց յետոյ, նոյն 1269ին Հեթում Ա.ը հրաժարուելով աշխարհիկ կեանքից, քաշուեց վանք⁶⁴: Սսից ոչ հեռու, Դրազարկ վանքում⁶⁵ Հեթում Ա. թագաւորն ընդունեց Մակար անունը, ճգնեց եւ մէկ տարի անց՝ 1270ի Հոկտեմբերի 28ին հեռացաւ կեանքից⁶⁶: Մակար ճգնաւորի գրչին են պատկանում երկու պարականոն շարական, որոնք մեզ են հասել շնորհիւ Ս. Էջմիածնի միաբան՝ Սահակ վրդ. Ամատունու 1880ականներին արուած ձայնագրութիւններին⁶⁷:

63 ԱՔԵՂԵԱՆ, Մ., *Հիմ գուսանական ժողովրդական երգեր*, Երկեր, Խ. Բ, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, էջ 182:

64 ԶԱՄԶԵԱՆ, Հ. Մ., *Պատմութիւն Հայոց*, Խառ. Գ., Վեներտիկ, 1885, ԼԴ, էջ 269:

65 Դրազարկ վանքը յայտնի է Ժ. դարից: Գտնուում է Կիլիկեան Տաւրոսի լեռների լանջին, անառիկ եւ անմատչելի վայրում, Սսից 36 կմ դէպի արեւմուտ: Անուան ծագումը կապում են «թուր» եւ «զարկ» բառերի հետ: Դրազարկը հանդիսացել է Ռուբինեան իշխանների եւ թագաւորների դամբարան, դրա համար էլ դարձել է նրանց հոգածութեան առարկան (տե՛ս ՄԵԼԻՔ-ԲԱՇԽԵԱՆ Ս., *Հայոց պաշտամունքային վայրեր*, 2008, Ե., ԵՊՀ հրատ., 131):

66 Այդ նոյն 1270ին մահացան նաեւ Սմբատ Գունդստարի երկու որդիները՝ Վասիլ Թաթարը եւ նրա արիւնակից եղբայր Հեթումը, որոնք թաղուեցին Մլիին վանքում՝ կողք-կողքի (տե՛ս Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Միսուան*, 72): Ենթադրում ենք, որ նրանց մահուան պատճառ կարող էր լինել լընդախտի (ցինգա) համաճարակը: Հիւանդութեան մասին առաջին հաւաստի տեղեկութիւնները վերաբերում են ԺԳ. դարին, որի համաճայն լընդախտը Կիլիկիայում տարածել են խաչակիրներն ու մուսաթիւնները:

67 Տե՛ս *Հիմ եւ նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ*: Լոյս ընծայեց Սահակ վարդապետ Ամատունի: Միաբան Մայր Աթոռից Ս. Էջմիածնի: Արդեամբք եւ ծախիւք տեսնո՞ւ Սուփասայ արքեպիսկոպոսի Պարգեանց, վաղարշապատ 1911, 15, 58:

Գահակալութից յետոյ Լեւոն Գ. Թագաւորն իր աթոռանիստը Սսից տեղափոխեց Տարսոն: Պատմութեան զարգացումը հետեւեալն էր. եգիպտացի մամլուքները յարձակուելով՝ զրաւեցին եւ այրեցին Տարսոնը: Լեւոն Գ. հասցրեց փախչել, սակայն երկրորդ արշաւանքի ժամանակ հիմնովին ջախջախեց թշնամուն եւ կռուի դաշտում նետահար սպանուեց սուլթանը: Մի շարք փայլուն յաղթանակներից յետոյ Լեւոն Գ. Թագաւոր խաղաղացաւ եւ հաստատուելով Կիլիկիայում՝ կեանքի մնացեալ մասն անցկացրեց հոգ տանելով երկրում կրթութեան եւ արուեստի տարածմանը, ինչպէս նաեւ Աստուածահաճոյ գործեր կատարելով, որին աջակից էր նաեւ Կեռան Թագուհին: Իր կեանքի վերջին տարիներին Կեռան Թագուհին դարձաւ կրօնաւոր եւ ինչպէս իր սկեսրայր Հեթում Ա. Թագաւոր, քաշուեց Դրազարկ վանքը, ընդունեց Թեւանա (Թէոֆանիա) հոգեւոր անունը եւ մնացեալ կեանքը նուիրելով Աստծուն՝ հեռացաւ աշխարհից 1285ի Յուլիսի 28ին: Մի յիշատակարանի համաձայն՝ 1285ին, իր բարեպաշտ կնոջ մահից յետոյ, Լեւոն Թագաւորն այցելեց Թադեւոս առաքեալի վանքը, որի առաջնորդն էր Տիրացու եպիսկոպոսը: Ս. Թադեւոս (Թադէոս) վանքը, աւելի յայտնի է որպէս Թադէի վանք՝ Իրանի հայկական նշանաւոր վանական համալիրներից է եւ աւանդութեան համաձայն Դ. դարում այն հիմնադրել է Թադեւոս առաքեալը⁶⁸:

Պահպանուել է նաեւ մի արձանագրութիւն, համաձայն որի, Երուսաղէմի գլխաւոր հայկական եկեղեցու՝ Ս. Յակոբեանց (Սրբոց Յակովբեանց վանք Հայոց) վանքը պարսպապատուել եւ գաւիթը սալայատակաւորուել է Հայոց Կիլիկիոյ արքայ Լեւոնի եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոս Յակոբ Կլայեցու պատուէրով. «Նուաստ Ծառայ ամենայն քրիստոնէից Ծալայ վարդապետս՝ յարեւելից եկա՛մ յաստուածակոխ քաղաքն Երուսաղէմ արդեամբք եւ ընչիւք սուրբ քաւորին Լեւոնի, եւ Տէր Յակոբ Կաթողիկոսի: Սրբոց Յակովբեանց եկեղեցւոյ գաւիթս սալեցա՛մ, եւ Հրեշտակապետսն վաճմ պարսպեցա՛մ, որք կարդայք Ս. Թաքաւորին եւ իւր գաւակացն երկար կեանս խնդրեցէ՛ք»⁶⁹: Նշանակալիցն այնն է, որ այդ եկեղեցին կառուցել էր

68 ТУМАНОВЪ А., *Армянскія древнія рукописи Монастыря св. Фомы* // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлисъ 1901, т. 29, 1-18.

69 ՏԷՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆՅԱՆ, Ա. եպս., *Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի*, հտ. Ա., Տպարան Սրբոյ Յովովբեանց, Երուսաղէմ 1890, 189-190:

նրա հայրը՝ Հեթում Ա. Թագաւոր, կեանքից անժամանակ հեռացած կնոջ՝ Զաբէլի յիշատակին (մահացել է 1252ին). սեւ մարմարէ արձանագրութիւնը հետեւեալն է. «ԱՍ ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈՎԲ ԱՆՈՒՆՈՎ ՀԵԹՄՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ՇԻՆՈՒԵՑԱԻ ԵՐԱՆՈՒՀԻ ՏԻԿՆՈՋ ԶԱՊԷԼԻՆ ՅԵՍՊԱՆԻՕՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ՎԵՐՋԸ ՅԱՂԹԱՆԱԿ ԵԼՆԱԼՈՎ. ԶԶ (1257)»⁷⁰:

Մեզ է հասել Լեւոն Թագաւորի պատանեկութեան տարիների մի նկար, 1249ի մի Աւետարանի մէջ, որ գրել էր տուել Կոստանդին Ա. կաթողիկոսը եւ նուիրել տասնհինգամեայ արքայազնին⁷¹: 1262ին Աւետիս անունով գրչին Լեւոնը պատուիրեց մի Աւետարան, որ ծաղկեց հռչակաւոր Թորոս Ռոսլինը, որտեղ կայ Լեւոնի նկարը իր նորապսակ կնոջ հետ⁷²: Երուսաղէմի Սուրբ Յակոբեանց վանքում պահուում է մագաղաթեայ ոսկեկազմ մէկ այլ Աւետարան (Ձեռ. N 2563) յայտնի որպէս «Կեռան քագուհու աւետարան», որ 1272ին գրուել եւ պատկերազարդուել է Սսոմ՝ Կեռան Թագուհու պատուէրով (գրիչ՝ Աւետիք քահանայ)⁷³: Այստեղ պահպանուել է Լեւոն Թագաւորի, Կեռան Թագուհու եւ նրանց հինգ զաւակների⁷⁴ մանրանկարը, որ բարձրարուեստ կատարումից բացի ունի նաեւ պատմական նշանակութիւն: Իր նրբագեղութեամբ եւ կատարողական բարձր վարպետութեամբ այդ մանրանկարը հայկական միջնադարեան արուեստ

70 Անդ, 187-188:

71 Յետագայում այդ նկարն արտանկարեց անուանի գեղանկարիչ, ծագումով նախիջեւանցի՝ Համայեակ Արծաթպանեանը, որից եւ լուսանկարելով՝ առաջին անգամ տպագրեց Գարեգին Յովսէփեանը (տե՛ս ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Գ. Վրդ., Մանրանկարչութեան արուեստը Հայոց մէջ (Լեւոն Գ.ի պատկերի տոքիւ), «Լումայ», Թիֆլիս 1902, N 1, 197):

72 Տե՛ս. Շողակաթ. Հայագիտական ժողովածու, հ. Ա., Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ 1912, 201:

73 Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց եկեղեցու Մատենադարան, Ձեռագիր N 2563/8, Աւետարան ոսկեկազմ, Շրթայակիրի ժամանակից, ճիշ նկարներով եւ լուսանցազարդերով, մափուր կաթնագոյն մագաղաթ, Գրիչ՝ Աւետիք, Թերթ 380ա, 37,7 X 24սմ, մէջք 9,2 սմ, 382 Թերթ (տե՛ս ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Գ. Վրդ., Քարտեզ հայ հնագրութեան, «Շողակաթ», Հայագիտական ժողովածու, հ. 1, Էջմիածին 1913, 203-204):

74 Լեւոն Գ.ի ամուսնութեան ընթացքում Կեռան քագուհին ունեցել է 15 երեխայ (երեք անգամ գույգ), որոնցից հինգը յետագայում քագաւորել են: Հայոց գահակալների մէջ միայն այս 5 եղբայրներն են, որոնք քագաւորներ են դարձել՝ յաջորդելով միմեանց:

տի պատմութեան ծաղկուն շրջանի նշանաւոր նմոյշներէից է: Սիրելի կնոջ՝ Կեռանի մահից չորս տարի անց, 1289ի Փետրուարի 6ին, կեանքից հեռացաւ նաեւ Լեւոն թագաւոր, իր ծաղկուն շրջանում՝ 53 տարեկան հասակում:

Հայոց Կիլիկիոյ թագաւոր Լեւոն Գ., որ ղեռեւս կեանքի օրոք ստացել էր Լեւոն Մեծագործ պատուանունը, պատմութեան էջերում եւ ժողովրդական մշակոյթում անջնջելի հետք թողեց⁷⁵: Նրա գերութիւնը, որ ցնցեց ժամանակի բանաստեղծ-երգիչներին՝ գուսաններին, եւ արտացոլում գտաւ միջնադարեան հայրէններում, զբեւոյրում ունեցաւ նաեւ Հայր Դեւոնդ Ալիշանի երիտասարդական տարիներին գրուած (1848) բանաստեղծութիւններէից մէկում⁷⁶.

ՈՂԲՔ ՀԵԹՄՈՅ Ի ՎԵՐԱՅ ՈՐԴԻՈՅՆ

Ո՛վ գարբելի Հայոց գուսան,
Ո՛վ մանկլաւիկ եւ կուսան,
Զարբայդ Հայոց սրգատրտում
Եկայք տեսէք ըզհեգս Հեթում.
Սիրտ ի կուրծս ի թումդ ողորմ ողորմիւ
Լացէք լացէք ըզտերդ անբաղդ.
Զի խաւարին ծագեաց իւր տիւ,
Թափեան այգուն աստղումք անաղտ.
Սեւացաւ քագ, սեւացան ծիրանիք,
Անկաւ մականս ոսկեղիկիկ:
Տու՛ն Ռուբինաց, զարթի՛ր ի կոծ,
Եգիպտո՛ս, միշտ ընտրելոց դաւան,
Ո՛ւր են որդեակքն իմ անըման,
Տու՛ն Ռուբինաց, զարթի՛ր ի կոծ,
Խաւար եհաս ազգիս Հայոց:

Ա՛յ լին հորտեր, գինեւ կայք,
Ասացէք ա՛յ պարոնայք,
Ո՛ւր են որդեակքն իմ գեղեցիկք,
Ո՛ւր ծաղկաւեր իմ պատանիք:
Զի՞ լըռէք, զի՞ լայք... աւա՛ղ հորս,
աւա՛ղ

Խաւար եհաս ազգիս Հայոց:

Ընդ դարս եւ դիւրս ես ի Թաթարս
Անհունս հատի ցանապարհս,
Զի տունս Հայոց՝ հոգս իմ քաղցրիկ
Լիցի յամայր ինձ երջանիկ.
Զաչաց լոյս սրտիս հատոր գիմ՝
որդեակս՝

Թորոս, Լեւոն քաջ եւ աշխոյժ,
Դեմ քշամեաց քողի պահնակս.
Ո՛հ ցաւ սրտի, ո՛հ վերք անքոյժ.
Ո՛ տայր ինձ մահ ձեր փոխանակ.
Ե՛րթ մուտ յինէն աւերակ
Ի վարդաբլին ծով Թորոսիս.
Թելիկ կեմաս՝ անց ընդ ալիս,
Պատատեաց յիմ Լեւոնկան չար
շրթայս:

Թորոս՝ դիւցազն, առիւծ Լեւոն,
Նահատակաց էք դուք ի կայս,
Հայոց մանկանց յօժար ի տօն.
Ես մեռայ, ես գերեցայ անգաւակ...
Հեթում, ե՛րթ մուտ շիրմին ի փակ:

75 Հեթում Ա. եւ Լեւոն Գ. քաղաւորների կեանքի ուշագրաւ դրուագներ պահպանուել են եւրոպական միջնադարեան ձեռագիր մատենաներում:

76 Տե՛ս Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Նուագէք*, Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, 1858, 161-162:

Կորեա՛ւ Լեւոն, Թորոս անկա՛ւ.
Աչկունքն եւ այտն անշամանդաղ
Ի ճապաղիս թաթանեցաւ.

Ձեռներազ եւ սիգագնաց կորովին
Յանգուք շղթայս տըքնի բանտին.
Տու՛ն Ռուբինաց, զարթի՛ր ի կոծ,
Խաւար եհաս ազգիս Հայոց:

Տու՛ն Ռուբինաց, զարթի՛ր ի կոծ,
Խաւար եհաս ազգիս Հայոց:

Մի՛ այդպէս, մի՛ սուրբ թագաւոր.
Գըթած է տէր եւ հըզօր,
Սիրեաց զորդեակէդ, այլ եւ ըգգեզ.
Հա՛տ ըզմըմունջդ այդ աղեկէզ.

Լալականք, ի բաց գնացէք, ոչ եւս սուգ:

Հեթո՛ւմ, Հեթո՛ւմ, արի փութով,
ԶԹորոս թագեաց տէր երկնաշուք.

Իսկ Լեւոն գայ քեզ խայտալով:

Ա՛ն եւ դու զթագ, պըսակեա գգեզ եւ գնա.

Տո՛ւր աւետիս Կիւլիկիայ.

Տո՛ւն Ռուբինաց լըռեցո զկոծ,

Արեւ եհաս ազգիս Հայոց:

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Summary

THE HISTORY OF THE SONG “TO LEO, SON OF HETHUM I” BY Fr. GHEVOND ALISHAN

MARIANNA TIGRANYAN

The bilingual “*Armenian Peasant Songs*” compiled by Father Ghevond Alishan was published in Venice in 1852. The collection of songs included about twenty folk songs from the medieval manuscripts in Venice, Vienna, Paris, London, and recorded oral tradition, which were widely circulated among Armenians as well as foreigners. The first song in the collection is an epic narrative about Leo I titled “*To Leo, the son of Hethum I*”, which tells about real historic events and heroes, such as King of Cilicia Hethum I (1215-1270) and his son Leo III (1236-1289). Paradoxical as may seem, songs with historic narrative are rare and have not reached our days through the thousand years of Armenia’s history. That is why Alishan’s publication of the song about King Leo has an exceptional value and importance. On 24 August 1266 in the gorge of Mari, near the Sev (Black) Mountains, the Mameluke army, comprised of some 30 thousand soldiers, collided with the 15-thousand Armenian troops. The clash is known in history as the battle of Mari. Thoros, Hethum’s son, died a hero’s death, while Prince Leo along with Vasil Tatar, the son of Smbat Sparapet (Constable), Leo’s uncle, were captivated by the Mamelukes and taken to Egypt, where they spent about two years in captivity. The folk songs about Leo’s captivity have reached our days in manuscripts and are classified as *hayrens* (15-syllable two-line *hayren*), which have been very popular and widely spread in the urban songs of the medieval *gusans* in the territory of the Armenian Kingdom of Cilicia. The song about Leo, published by Father Alishan, was later included in many more collections of songs. Years later, alternative versions of songs about King Leo were published by Bishop Trdat Palyan and A. Mnatsakanyan. King Leo III of Cilicia, who was revered as Leo the Metsagorts (the one who acted big), left a significant mark in history and in popular culture. His captivity, which shook the imagination of the minstrels of his time, was reflected in the medieval *hayrens* and one of the early poems (written in 1848) by Father Ghevond Alishan.